

Küçük Kidan Yazısı ile “Yer Kraliçesi” Hakkında Bir İnceleme

KANG Peng*
(Pekin)

Çeviren: Sanat Gülen**
(İstanbul)

Özet: Küçük Kidan yazısıyla yazılan “𐰽𐰺𐰍” kelimesi *Liao Tarihi*’nde kaydedilen “𐰽里蹇” (*telijian*) kelimesi olup, anlamı “kraliçe” dir. “𐰽𐰺𐰍” kelimesine denk gelen Çince karşılığı ise “yer kraliçesi” dir ve Liao devletinin ilk kraliçesi Qunqin’e verilen isimdir. Küçük Kidan yazısında sık karşımıza çıkan “Kraliçe” kelimesi “𐰽𐰺𐰍” (𐰽𐰺𐰍 *nouwome*), aslen “yer anası” anlamında olup, Kidan devletinin kuruluş yıllarında “Kraliçe” anlamını kazanmıştır.

Anahtar kelimeler: Küçük Kidan yazısı, yer kraliçesi, 𐰽里蹇 (*telijian*), 𐰽𐰺𐰍 (*nouwome*)

Abstract: On “*Empress of Land*” in *Khitan Small Script* Terken “𐰽里蹇” which means empress in History of Liao is 𐰽𐰺𐰍 in the Khitan small script. 𐰽𐰺𐰍 should be translated as Empress of

* 康鹏, Çin Sosyal Bilimler Akademisi, Tarih Araştırmaları Enstitüsü, Beijing 100732, kangpeng@cass.org.cn. Yazının aslı “契丹小字 ‘地皇后’ 考” adıyla 西北师大学报 (社会科学版) dergisinde (2016, c. 53, No 5, 107-111) yayımlanmıştır.

** Sanat Gülen, İstanbul üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü doktora öğrencisi; sanat218@hotmail.com.

Land, referring to Empress Chun Chin specifically. 六春丙 (nou-e-mo) was most frequently used as empress in Khitan small script. It was given the meaning of Empress around the founding of Khitai State while its original meaning was the mother of the earth.
Key words: Khitan small script; empress of land; Terken; nou-e-mo

Küçük Kidan yazısı ile yazılmış “Xiao Tai Shan ve Yong Qing Beyi Mezar Yazısı”nda (萧太山与永清郡主墓志) görülen üç tane kelimeyi “六春丙”, Jishi hoca (即实先生) “toprak genişletmek”, “yer açmak”, “aile kurmak” olarak tahmin etmiştir¹. Wulaxichun (乌拉熙春) ise bu kelimeleri “kraliçe” anlamına gelen “耨斡麼” nouwome’nin ses çevrimi olarak açıklamıştır.² O halde bu kelimelerin ses çevirisi ve anlamı nasıl olmalıdır? Bu soruyu çözmek için, Liao tarihinde geçen “kraliçe” kelimesinden bahsetmek gerekir.

Liao Tarihi, 71. cilt, *Cariyeler Biyografisi*. Giriş’te şöyle denilmektedir: “Liao devletindekiler, Türklerden dolayı kraliçelerini ‘可敦 (kedun)’ diye adlandırmaktadır. Onların resmi dilinde ise ‘𐰽𐰺𐰍’ (telijian) şeklinde geçer, unvan olarak ‘耨斡麼 (nouwome)’ kelimesini kullanırlar ve ‘toprağı yöneten kadınların başı’ olarak açıklarlar. *Liao Tarihi* 116. cilt *Resmî Devlet Sözlüğü*’ünde “Kedun, Türk kraliçelerinin unvanı”, “Telijian” ise Liao devleti kraliçelerinin unvanı olarak açıklanmıştır. “耨斡麼” (nouwome) kelimesinde geçen “耨斡”

¹ 即实《谜田耕耘——契丹小字解读续》，辽宁民族出版社，2014年，第140、180、217页。

² 爱新觉罗·乌拉熙春《永清郡主与太山将军世系考》，《东亚文史论丛》2004年第1期；同氏《辽朝の皇族——金启琮先生逝去二周年に寄せて》，《立命馆文学》第594号，2006年。

kelimesinin anlamı “toprak”, “麼” kelimesinin anlamı ise “anne” olarak verilmiştir. Bu açıklamalara istinaden, Çince kelimeler dahil, Liao devletinde “kraliçe” kelimesi için dört çeşit söylem bulunmaktadır. Bunlar sırasıyla ① “皇后 *Huang Hou*”, ② “可敦 *Kedun*”, ③ “忒里蹇 *Telijian*”, ④ “耨斡麼 *Nou wo Me*” dir. Araştırmacılar Küçük Kidan yazısında bulunan Çince ödünçleme kelime “皇后 *Huang Hou*” ve Kidanca kelime “耨斡麼 *Nouwome*”yi anlayıp okumuştur ama “可敦 *Kedun*”, “忒里蹇 *Telijian*” kelimelerinin okunuşu konusunda henüz fikir birliği sağlanamamıştır.

Çinceden ödünçleme olan “皇后” (主介) kelimesinin açıklanması zor değildir, dolayısıyla burada açıklama yapmıyoruz. “耨斡麼 *Nouwome*” kelimesinin Küçük Kidan yazısındaki gösterimi “六券丙,” şeklindedir. Araştırmacılar çok önceden bu kelimenin “kraliçe” anlamında olduğunu fark etmelerine rağmen, Liao devletinin resmi dilindeki “kraliçe” kelimesinin çeşitli okunuşlarından dolayı (六券丙) yazısı ile ilgili hala “可敦 *Kedun*”, “忒里蹇 *Telijian*”, “耨斡麼 *Nouwome*” gibi farklı okunuşlar bulunmaktadır.³ Bay Lidingkui, (六券丙) kelimesini ilk kez “耨斡麼 *Nouwome*” şeklinde okumuştur. Ona göre 六券 yazısının ses karşılığı 耨斡’dur. Anlamı ise “后土 toprak” tır. Diğer 丙 yazının ses karşılığı “么” anlamı ise “母

³ 参见罗福成《辽宣懿皇后哀册释文》，《满洲学报》第2号，1933年；王静如《辽道宗及宣懿皇后契丹国字哀册初释》，《历史语言研究所集刊》第3本第4分册，1933年；罗福成《道宗宣懿皇后哀册文释文》，金毓黻编《辽陵石刻集录》，奉天图书馆刊，1934年，全国图书馆文献缩微复制中心1992年影印本，第99页；罗福成《道宗皇帝及宣懿皇后哀册篆盖释文》，金毓黻编《辽陵石刻集录》，第112页；罗福成《道宗皇帝及宣懿皇后国书哀册考》，金毓黻编《辽陵石刻集录》，第119、120页；山路广明《契丹语の研究》第1辑，1951。

anne” dir.⁴ 1970’li yıllarda “Kidān Yazısı Araştırma Grubu” 𐰽𐰺𐰍 yazısı ile Küçük Kidān yazısındaki 𐰽 (天) ‘nın her zaman birlikte kullanıldığı gerekçesiyle 𐰽𐰺𐰍 yazısının “toprak” anlamındaki bir kelime olduğunu kesinleştirmiştir.⁵ Araştırmacılar sonrasında daha da ileri giderek, 𐰽𐰺𐰍 yazısının “kadın”ı ifade ettiğini ve “anne” için kullanılabileceğini ileri sürmüştür. Devamında 𐰽 (人) yazısının “kadın”, “eşi, karısı” gibi anlamları da içerdiğini belirtti.⁶ Böylece Bay Lidingkui’un görüşü kesinleşmiştir.

Gerçi “𐰽𐰺𐰍 么 *Nouwome*” okunan 𐰽𐰺𐰍𐰽𐰺𐰍 karakterlerinin doğrudan çevirisi “yer anası”dır, ama anlamsal çevirisi “kraliçe” olsa da bununla ilgili olan 𐰽𐰺𐰍𐰽𐰺𐰍 yazısının anlamı ne olabilir? 𐰽𐰺𐰍 kelimesinin ses ve anlamı belirgin olmadığı için, Bay Jishi 𐰽𐰺𐰍𐰽𐰺𐰍 yazısının “toprak”, “yer” gibi anlam içeriklerine dayanarak 𐰽𐰺𐰍𐰽𐰺𐰍 yazısı için “yer açmak”, “yer genişletmek” anlamlarını tahmin etmiştir. Ama ne yazık ki bu konuda herhangi bir kanıt göstermemiştir. Bay Wulaxichun 𐰽𐰺𐰍 karakterlerinin “𐰽𐰺𐰍” okunuşuna dayanarak, 𐰽𐰺𐰍 karakterinin okunuşunu “么” olarak göstermiştir. Bu ikisi

⁴ 参见厉鼎焯《热河契丹国书碑考》，《国学季刊》第3卷第4号，1932年（按此文实际刊发时间当为1934年，参见厉鼎焯文末题记及刘凤翥《跋孟森和陈寅恪给厉鼎焯的信》，《书品》2009年第5辑）。

⁵ 契丹文字研究小组《关于契丹小字研究》，《内蒙古大学学报》1977年第4期，第65页。

⁶ 清格尔泰、刘凤翥、陈乃雄、于宝林、邢复礼《契丹小字研究》，中国社会科学出版社，1985年，第556页；丰田五郎著、那顺乌日图译《关于契丹小字的几点探索》，《内蒙古社会科学》1991年第3期；吕振奎、袁海波《辽宁阜新海棠山发现契丹小字造像碑》，《考古》1992年第8期；即实《从契丹小字说起》，《内蒙古大学学报》1988年第4期；王未想《契丹小字〈泽州刺史墓志〉残石考释》，《民族语文》1999年第2期；丰田五郎《契丹小字〈仁先墓誌の新釈〉》，1991年（未刊稿），收入丰田五郎、武内康则著，武内康则编《丰田五郎契丹文字研究论集》，松香堂书店，2015年，第100页；刘凤翥、丛艳双、于志新、娜仁高娃《契丹小字〈耶律慈特·兀里本墓志铭〉考释》，《燕京学报》新20期，2006年。

birleşince ““耨斡么” şeklini alır ve “kraliçe” anlamı kazanır. Ancak, gibi bu üç orijinal yazı karakterlerinin sadece “么” gibi basit bir hece oluşturması okuyucularda şüphe uyandırmaktadır. Bu üç yazı karakterindeki ilk, orijinal şekli için araştırmacılar henüz bir okuyuş önermemiştir. İkinci orijinal karakter şekli için “k” sesini, üçüncü orijinal karakter için “n” sesini önermişlerdir ve karakterinin okunuşunu *?k.n şeklinde tahmin etmişlerdir ama kelimenin sonundaki sese bakıldığında “么” karakterinin okunuşu doğal olarak örtüşmemektedir.

 kelimesinin doğru okunuşu ve anlamını bulmak için galiba bu kelimenin somut örneklerine bakmak gerekmektedir. Yazar Küçük Kidan yazısının estanjaj fotoğraflarını ve yazmalarını araştırırken⁷, yazısının toplam altı yerde görüldüğünü fark etmiş ve her zaman ifadesi ile beraber kullanıldığını, tek başına kullanılmadığını anlamıştır. Kelimenin görüldüğü metne göre, yazısı Liao devletinin ilk hükümdarı Abaoji'nin (阿保机) eşi yani “yer kraliçesi”ni (Chunqin 淳钦, 应天皇后 Kraliçe Ying Tian, 应天 Ying Tian, 应天太后 Valide Ying Tian de denir.) temsil eder. “Yer kraliçesi” unvanı hükümdarın tahta çıkması sırasında, vezirlerinin kraliçeye verdiği unvandır. 916 yılında “Ying Tian yüce yer kraliçesi 应天大明地皇后” lakabı verilmiştir.⁸ İlk Liao hükümdarı: “Tian Hükümdarı” (天皇帝) yani “Göklerin Hükümdarı” anlamında; kraliçe ise “地皇后” (yer kraliçesi) anlamında adlandırılmıştır. Aşağıdaki metin kelimenin geçtiği altı tane örneği ayrıntılı olarak açıklamaktadır.

⁷ 拓本照片及录文均见刘凤翥编著《契丹文字研究类编》，中华书局，2014年。

⁸ 《辽史》卷七一《太祖淳钦皇后传》，中华书局，1974年，第1199页。《辽史》卷_《太祖纪上》太祖元年正月庚辰条、神册元年二月丙戌条亦有类似记载。

1. Küçük Kidan yazısı ile yazılmış “*Ye Lu Yong Ning Lang Bey'in Mezar Yazısı*” 《耶律永宁郎君墓志》 dördüncü satırı.

今用 父	尔火	百介 尔	艾	今列 艾	金儿	圣相	符力	穴券	土儿 公	毛	𠂔	(下残)
迪里姑	娘子	月梳	阿主	撒葛只	未肌	二人之	女	地皇后	同胞			

Bu satırlar bize mezar sahibi 7. hükümdar Yundukun. Diela'nın (云独昆·迭刺) eşi Diligu (迪里姑) ile ilgili bilgileri aktarmaktadır. Yani Diligu'nun Yuewan (月梳) ile Sagezhi'inin (撒葛只) kızı olduğunu yazmaktadır.⁹ 穴券𠂔, 'dan sonra gelen 毛𠂔 karakterleri kardeş anlamına gelmektedir. Dolayısıyla 穴券𠂔 ile Diligu aynı kişinin çocuklarıdır. Küçük Kidan yazısı ile yazılan “*Xiao Tai shan ve Yong Qing Bey'in Kitabesi*”nde (萧太山与永清郡主墓志) bahsedilen, yer kraliçesi, Yuewan ile Sagezhi'nin kızı olduğuna göre gerçekten Diligu ile kardeşlik bağı vardır. Dolayısıyla buradaki 穴券𠂔 karakterleri yer kraliçesini göstermektedir.

2. Küçük Kidan yazısı ile yazılan “*Xiao Tai shan ve Yong Qing Bey'in Kitabesi*”nin (萧太山与永清郡主墓志) ikinci satırı:

今列 艾	金儿 相	符子 相	尔火 桑茶	而安	为出	穴券	土儿 公	今本 孟出	里弱	羽儿 欠	尔水	符列 出	艾	相用 未
撒葛只	未肌之	?	血缘	同	地皇后	撒本	阿古只	宰相	等	孩子	五	生		

Bu satırlarda 7. hükümdar Xiaotaishan Yuewan'nın eşi Sagezhi'nin köken olarak aynı kan bağından olan 穴券𠂔, isimli ve veziri azam Saben Aguzhi (撒本·阿古只) gibi toplamda beş tane çocuğu olduğu anlatılmaktadır. Buradaki Saben. Aguzhi

⁹ 参见爱新觉罗·乌拉熙春《辽朝の皇族——金启琮先生逝去二周年に寄せて》。

ise Liao devleti ilk kuruluş yıllarındaki kurucu üyelerinden olan Aguzhi'nin (阿古只) ta kendisidir. *Liao Tarihi* 73. cilt “*Xiao Aguzhi Biyografisi*” (萧阿古只传) bölümünde “*Aguzhi'nin ismi Saben'dir... Shen Ce'nin 3. yılı (Shen Ce adı verilen tarihlendirme döneminin 3. yılı) kuzey sarayının veziri olarak atanmıştır*” şeklinde kayıt tutulmuştur. 71. cilt “*Shi Zong Huai Jie kraliçesi Xiaoshi Biyografisi*” (世宗怀节皇后萧氏传), “*Sheng Zong Qinai Kraliçesi Xiao'nun Biyografisi*” (圣宗钦哀皇后萧氏传), Cilt 85 “*Xiao Liu Biyografisi*” (萧柳传), Cilt 87 “*Xiao Xiaomu Biyografisi*” (萧孝穆传), Cilt 93, “*Xiao Hui Biyografisi*” (萧惠传) kayıtlarının hepsinde Aguzhi için Chunqin'in (yer kraliçesi) kardeşi denilmektedir. Aguzhi ile yer kraliçesinin anneleri Sagezhi'dir. Dolayısıyla Saben Aguzhi kelimesinin önündeki karakter **六** şüphesiz yer kraliçesi ile ilgilidir. Sagezhiji'nin, yer kraliçesinin babası Yuewan ile olan evliliği dolayısıyla burada iki çeşit açıklama yapılabilir: Birincisi, Saguzhi ile sonraki eşi Yuewan aralarında, yer kraliçesi ve Aguzhi ile beraber toplamda 5 tane çocukları olmuştur. Diğer çocuklarının isminin dile getirilmemesi büyük ihtimalle çocuklarının kız olmasından olabilir. Yukarıda değindiğimiz “Ye Lv Yong Ning Lang Jun Kitabesi” nde bahsedilen Diligu muhtemelen bu kategoriye aittir. İkincisi, Sagezhi'nin eski kocasından olan çocukları ile beraber toplamda beş çocuğu vardır. Ama mezar yazıtında aynı kan bağına vurgu yapıldığı için bu çok düşük bir ihtimaldir. Sonuç olarak ne olursa olsun bu varsayımlar **六** karakterlerinin yer kraliçesi olduğu sonucunu etkilemez.

3. Küçük Kidan yazısı ile yazılan *Xiao Tai shan ve Yong Qing Bey'in Kitabesi*'nin (萧太山与永清郡主墓志) üçüncü satırı:¹⁰

¹⁰ 参见爱新觉罗·乌拉熙春《永清郡主与太山将军世系考》。

六奉	士九	余	以是	主正	非奉 (中略)	令用	今用	引孔	余奉	引孔	万用	交次	又九	今
(中略)	聘奉	伏子	孟出											
地皇后 可敦成为 天皇帝时 (中略) 敌鞬・敌鲁宰相 (中略) 撒本・阿古只宰相 (中略) 欲稳・细思尚父……腹心部 ^⑩ 10														

Yazıtta bahsedilen Dinian. Dilu (敌鞬・敌鲁) ise yer kraliçesinin farklı babadan olan üvey kardeşidir. Saben Aguzhi ise öz kardeşidir. Diğer Yuwen. Miansi (欲稳・缅思) ise yer kraliçesinin farklı anneden veya farklı babadan olan üvey kardeşidir. “Shang Fu” (尚父)’dan sonraki kelimeler tam olarak açıklanamamasına rağmen cümlelerin anlamı bu şekilde tahmin edilebilir yani **六奉鞬**, *Kedun* (yani kraliçe) olduğunda, Taizu Tian Huang Di (太祖天皇帝) hükümdarlığı döneminde, Dilu, Aguzhi ve Miansi gibi kişiler imparatorluğun merkezi kısmından sorumluydu. Bu çıkarım “*Liao Tarihi, Xiao Aguzhi Biyografisi*”nde kaydedilen hükümdar Taizu tahta oturduktan sonra, Aguzhi “Dilu ile merkezdeydi.” kaydıyla tam olarak uyumludur. Hükümdar Tai Zu döneminde *Kedun* (可敦) mertebesine tek uygun kişi yer kraliçesidir. Ayrıca Dilu ile beraber bu üç kişinin, Taizu’nun güvenini kazanması ve merkez hakimiyete yükseltilmesinin sebebi yer kraliçesi ile ilgilidir. Dolayısıyla **六奉鞬** kelimesi açıkça yer kraliçesini işaret etmektedir.

4. Küçük Kidan yazısı ile yazılan “*Xiao Tai shan ve Yongqing Bey’in Kitabesi*” nin (萧太山与永清郡主墓志) dördüncü satırı:

万用	交次	又九	今	万井	伏相
余伏				矣	
公度	而	几尺	几尺	几尺	几尺
六奉	六奉	六奉	六奉	六奉	六奉
士九	士九	士九	士九	士九	士九
余	余	余	余	余	余
伏公	伏公	伏公	伏公	伏公	伏公
伏考	伏考	伏考	伏考	伏考	伏考
刘登	刘登	刘登	刘登	刘登	刘登
力在	力在	力在	力在	力在	力在
出家	出家	出家	出家	出家	出家
光矣	光矣	光矣	光矣	光矣	光矣
今	今	今	今	今	今
四小	四小	四小	四小	四小	四小
五基	五基	五基	五基	五基	五基
北	北	北	北	北	北
西及	西及	西及	西及	西及	西及
屋	屋	屋	屋	屋	屋
符	符	符	符	符	符
穴	穴	穴	穴	穴	穴
矣	矣	矣	矣	矣	矣
乃	乃	乃	乃	乃	乃
口	口	口	口	口	口
山	山	山	山	山	山
南	南	南	南	南	南
中	中	中	中	中	中
茶	茶	茶	茶	茶	茶
欲稳	缅思	尚父	月梅	阿王之	配偶
妻子之	子	地皇后	父	族	兄弟姐妹
?	?	?	?	?	?
国男	初	?	继承		
知	官	?	?	成为	

Bu satır Xiaotaishan’nın 6. hükümdarı Yuwen Miansi’yi (欲稳・缅思) Yuwen’nın eşinden olan oğlu olarak tanımlıyor, yani

六券誓 ile aynı veya farklı babadan kardeşlerdir.¹¹ Satır sonundaki Kidan yazısı pek anlaşılır olmasa da Miansi'nin “Devlet Amcası” görevini üstlendiği durumu aktarıldığı anlaşılabilir. Tarihi kayıtlara göre Tian Xian'nın 10. yılı Nisan ayında şöyle kaydedilmiştir: “Bingxu (丙戌) yılında imparatoriçenin baba tarafından akrabaları ve annesinin önceki eşinin akrabaları devlet idaresinde “Devlet Amcası” gibi önemli görevlerde yer almıştır. Özellikle Miansi bunların arasından ön plana çıkmıştır.”¹² Burada bahsedilen “imparatoriçe” yer kraliçesini göstermekte iken, Miansi de onun kardeşiydi. Dolayısıyla yeniden şekillenecek olan “Devlet Amcası” gibi önemli görevlerin kontrolünü bu şekilde sağlayabilirdi. Eğer 六券誓, kelimesi yer kraliçesini gösteriyorsa, 六券誓平伏公伏考 ifadesinin anlamı da yer kraliçesinin baba tarafından olan kardeşleri anlamına gelmektedir. Bu açıklama da *Liao Tarih*'nde kaydedilen “imparatoriçenin baba tarafından akrabaları” bilgisi ile örtüşmektedir.

5. Küçük Kidan yazısı ile kaydedilmiş “*Song Wei Guo Fei Yas Kitabı*” 《宋魏国妃哀册》 16. satırı:

六券	土几	侵万	伏考	州欠	艾	今本	业及
地皇后	?	兄弟姐妹		小	翁帐	撒本	是

¹¹ 《萧太山与永清郡主墓志》在叙述缅思出身时，均称其为月挽妻之子，不云月挽之子；在叙述阿古只出身时，则称其为月挽之子。目前可以肯定的是阿古只与地皇后系同父同母，缅思与地皇后非一胞所生。但是缅思与地皇后是同父异母还是同母异父还很难判断。乌拉熙春认为缅思是撒葛只与其前夫所生之子，被过继到月挽名下，故志文不云其为月挽子，颇有道理。不过，因志文没有明确说缅思为撒葛只之子，我们还不能完全排除缅思为月挽另一个妻子所生之可能。

¹² 《辽史》卷三《太宗纪上》，第36页。

Yukarıdaki satır, mezar kitabesinin yazıt kısmı ile ilgili olup, yazıtın son cümlesinde bahsedilen Saben ise yer kraliçesinin erkek kardeşi Saben Aguzhi'yi göstermektedir. Yani mezar sahibi Songwei Guofei'nin (宋魏国妃) yedinci atası ise Devlet Amcası makamına sahip olan Xiaowongzhang'dır. Bu iki cümlenin anlamı şöyledir: Xiaowongzhang Saben (小翁帐撒本) ise **穴券替** ile kardeşlerdir. Buradaki ilgili ifade cariyeye Songwei'in kişiliğine vurgu yapmak için kullanılmıştır. Demek ki, **穴券替** kelimesi yer kraliçesini ifade etmektedir.

6. Küçük Kidan yazıtı ile kaydedilmiş “Yelu (Han) Dilie Mezar Kitabesi” nin (耶律 (韩) 迪烈墓志) üçüncü satırı:

令文 秀伏	万央 筠	墓	杰	穴券	土凡 公	突	舟力	主至 羽	中丙 羽伞	墓伞 和	伏券	业反 子立 出
大你	要只	大干	?	?	天子皇帝	?	太子之	异姓兄弟	成为			

Bu satırlarda, mezar sahibi olan Gaozu Tianni. Yaozhi'nin (高祖天你•要只) (Çince ismi Hankuangsi'dir, 韩匡嗣) Tianzi Huangdi (aynı zamanda Liaotaizong olarak bilinir) olduğu dönemde, veliaht şehzadenin farklı soydan kardeşi olduğu açıklanmaktadır. *Liao Tarihi, Hankuangsi Biyografisi*'ne (辽史·韩匡嗣传) göre: “Kuangsi tıp alanında çok iyiydi, Changle Sarayı'nda (长乐宫) yaşıyordu, kraliçe onu oğlu gibi görüyordu.” denmektedir. Yer kraliçesinin yaşadığı Changning Sarayı aynı zamanda Changle sarayını ifade ettiğine göre, benzer şekilde yer kraliçesinin de Hankuangsi'yi kendi soyundan gördüğü açıklanmaktadır. Yazıtı göre, Kuangsi, veliaht prensin farklı soydan olan kardeşi idi. Halbuki veliaht prens, yer kraliçesinin

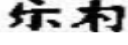

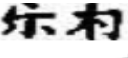

üçüncü oğlu Lihu (李胡) idi.¹³ Yani Lihu ile Kuangsi farklı soydan kardeşler olup yer kraliçesinin desteğini almaları ve yer kraliçesinin Kuangsi’yi oğlu gibi görmesi gibi kayıtlarla örtüşmektedir. Bu sebeple, 六券鞑 kelimesi yer kraliçesini ifade etmektedir.

Yukarıdaki bilgileri özetleyecek olursak, 六券鞑 karakterlerinin karşılığı yer kraliçesi anlamındadır. Burada 六券 karakterleri tam olarak “yer, toprak, kara” anlamını verir. Dolayısıyla 六券鞑 kelimesi “yer kraliçesi”nden başka bir şey değildir. 鞑 karakterinin anlamı da “kraliçe” olmalıdır. Çince alıntı olan “kraliçe” kelimesi ile Kidanca “*Nouwome*” (靺鞨) kelimesi hariç, 鞑 karakterlerinin karşılığı için sadece “*Kedun*” (可敦) ve “*Telijian*”dan (忒里蹇) ibaret iki türlü açıklama olasılığı vardır. Burada 鞑 kelimesinin sonundaki *K.N seslerinin telaffuzundan yola çıkarsak 鞑 ile *Telijian*’ın (忒里蹇) okunuşu belli derecede benzerlik taşımaktadır. Bay Liuying-sheng’in (刘迎胜) araştırmasına göre, *Telijian* (忒里蹇) kelimesi hem hükümdar hem de kadınlar tarafından kullanılacak Türk ve Uygur “*terken*” kelimesinin bir transliterasyonudur ve bu kelime 9.-13. yüzyıllara doğru, erkekler için az kullanım eğilimi göstermiştir.¹⁴ Eğer asıl karakterdeki “土” karakterinin sesi **ter* şeklinde

¹³ 参见邱靖嘉《辽太宗朝的“皇太子”名号问题——兼论辽代政治文化的特征》，《历史研究》2010年第6期。

¹⁴ 刘迎胜《西北民族史与察合台汗国史研究》，南京大学出版社，1994年，第54页。Baiyudong hocaya göre, Uygurca eserlerde görülen *tärkän* kelimesi genelde kağan unvanı için veya kadın hükümdarlar için kullanılırdı. “忒里蹇” kelimesi ile *tärkän* kelimesinin çok sıkı ilişkisi olmalı, bu sebeple de aynı kökten geliyor olmalıdır. Uygurca *tärkän* kelimesi muhtemelen eski Moğol dilli gruplardan olan Rouran veya Xianbei’lerin hükmü altında yaşayan Türk dilli gruplardan ödünç alınmış olabilir. “忒里蹇” kelimesi ise Kidanca’ya ait söz varlığı olabilir. 参见白玉冬、赖宝成《契丹国语“忒里蹇”浅释》，《华西语文学刊》第8辑（契丹学专辑），四川文艺出版社，2013年，第77—80页。

seslendirilirse, o halde ünlü uyumu kuralına göre, kelimesi *terken şeklinde okunabilir ve ona denk gelen Çince karşılığı da, “Telijian” (忒里蹇) olur.

Bu konuyla ilgili bir başka mesele ise Kidanca yazılmış diğer “kraliçe” kelimesidir. Bazı araştırmacılara göre kelimesinin okunuşu *Telijian* (忒里蹇) sesi ile aynıdır.¹⁵ Bir diğer araştırmaya göre ise bu ses “*Kedun*” (可敦) okunmalıdır.¹⁶ kelimesindeki iyelik eki , genelde *kehan* (可汗、kağan) kelimesi ile karşılaştırılır.¹⁷ O halde bu kelimenin “*Kedun*” (可敦) olma ihtimali çok daha yüksektir. Örneğin, Küçük Kidan yazısıyla yazılan “Kraliçe Xuanyi’nin Yas Kitabı”nın 10. satırında “*Gök ile yer, güneş ve ay*” ifadelerinden sonra (kağan) ile (*kedun*) kelimeleri görülmektedir. Yine Küçük Kidan yazısıyla yazılmış *Yelu Renxian Kitabesi*’nin dördüncü satırında, Song Wei Guo Fei Kitabesi’nin 16. satırlarında aynı şekilde (kağan) ile (*kedun*) gibi karşılıklı ifadeler rastlanmaktadır. Yukarıdaki *Telijian* (忒里蹇) kelimesiyle ilgili yapılan açıklamalardan sonra, buradaki harfinin *Kedun* olduğunu kesinleştirebiliriz.

Burada, Küçük Kidan yazısıyla yazılmış “kraliçe” kelimesinin dört şeklini aşağıdaki gibi özetleyebiliriz: 1, kelimesi (*Nouwome* 耨斡么), en sık rastlanan biçimi olup, birçok yerde görülür, tek başına da görülebilir. Genelde Çince alıntı olan padişah anlamındaki *Huang Di* kelimesi ile eşleştirilir. 2, *Kedun* ifadesi, *Nouwome*’den (耨斡么) sonra en sık rastlanan

¹⁵ 王弘力《契丹小字墓志研究》，《民族语文》1986年第4期；即实《谜田耕耘——契丹小字解读续》，第182页。

¹⁶ 爱新觉罗·乌拉熙春《契丹语名词的格与数》，收入氏著《契丹语言文字研究》，京都大学东亚历史文化研究会，2004年，第139页。

¹⁷ 爱新觉罗·乌拉熙春《契丹突厥札记》，《辽金史与契丹、女真文》，东亚历史文化研究会，2004年，第127—139页。

biçimdir. Genelde *kağan* kelimesi ile eşleştirilir. 3, 𐰽𐰺𐰍 *Telijian* (忒里蹇) ifadesi, “yer, toprak, kara” anlamındaki 𐰽𐰺𐰍 kelimesiyle beraber kullanılır ama tek başına yalnız biçimi yoktur.¹⁸ 4, Kraliçe anlamındaki 𐰽𐰺𐰍 biçimi genelde en az rastlanan biçimdir. Sadece Küçük Kidan yazısıyla yazılmış “Kraliçe Renyi’nin yas kitabı”nda görülür.

Buradan karşımıza şöyle bir soru çıkar: Çince alıntı olan padişah anlamındaki *Huangdi* kelimesi için karşılıklı kullanılabilecek yine Çince alıntı sözcükler olan *Huanghou*, *Huangdi* şekilleri mevcutken neden Kidanca (*Nouwome* 𐰽𐰺𐰍) ifadesi tercih edilmiştir?¹⁹ Küçük Kidan yazısında bulunan *Huang Tai Hou* (皇太后 imparatoriçe-padişahın annesi), *Tai Hou* (太后 padişahın annesi), *Tai Huang Tai Hou* (太皇太后 padişahın büyük annesi) gibi kelimelerin hepsi Çince alıntı kelimelerdir. Fakat sadece kraliçe anlamına gelen “Huang Hou” (皇后) kelimesi için neredeyse hiç Çince alıntı kelimelere ihtiyaç duyulmamıştır. Bu durum bize Kidan halkının kraliçe kelimesinde bilinçli olarak Çince alıntılardan uzak durmak istediğini ve kendi söz varlığı olan (*Nouwome* 𐰽𐰺𐰍) kelimesini tercih ettiğini açıklamaktadır. Bu durum sanki *Mavi Boğa ve Beyaz At Efsanesi*’nde (青牛白马传说) bahsedilenler ve devletin yeni inşası sürecindeki bazı durumlar ile ilgili olabilir.

Liao Tarihi 37. cilt, “Coğrafya I” bölümünde Shang Jingdao ve Yongzhou ile ilgili maddelerde şöyle denmektedir: “Efsanelere

¹⁸ “忒里蹇” (*telijian*) kelimesi tek başına hiç görülmemiştir. Bir ihtimal ise ilgili kelimenin Kidanca da tek başına kullanılabileceği ihtimalidir, fakat şuan elimizde bulunan Kidanca yazma kaynaklarda yoktur. Diğer bir ihtimal ise “地皇后” (yer kraliçesi) için özel kullanımdır, dolayısıyla diğer yerlerde görülmez.

¹⁹ Kidanca’da padişah anlamında kullanılan iki kelime vardır. Biri Çince’den alıntı kelimeler “Huang Di” (皇帝) kelimesi; Diğeri ise kuzey kavimlerinden alınmış *Kehan* (可汗 kağan) kelimesidir.

göre, beyaz atlı bir ilah (神人) Mayu dağı'nın Tu ırmağını takiben doğuya doğru ilerlemiş, mavi boğalı arabasına binmiş bir tanrıça (天女) ise düz çamlı ormanlıklardan Sarı Nehri (潢河) takip ederek aşağıya doğru ilerlemiştir. Muye (木叶) dağına yaklaşıncaya, iki suyun birleştiği yerde onlar birbirilerini bulmuş ve sekiz çocuk sahibi olmuşlardır.” Bay Liupujiang’a göre (刘浦江), bu kayıtlar Taizong’un tahtta oturduğu yıllarda (Huitong’un 会同 4.yılı) derlenen *İlk Ata Qi Shou Ke Han’ın yaptıkları* (始祖奇首可汗事迹) adındaki hatırı sayılır güvenilir bir eserden alınmıştır.²⁰ Tiancunshizao’ya (田村实造) göre bu efsanenin çıkışı MS 8. yüzyılın ortalarına denk gelmektedir.²¹ Kuzey Song devletine sığınan Kidan tarihçisi Zhaozhizhong (赵志忠), Song devletindekilere bu efsaneyi anlatmıştır. Yani *Kidanların ilk atalarından olan beyaz atlı bir erkek ve mavi boğaya binmiş bir kız, Liao sularında buluşup karı koca olmuşlar ve sekiz tane erkek evlatları olmuştur*.²² *Kidan Tarihi*’nin (契丹国志) ilk cildi olan *Kidan Krallığı’nın Başlangıcı ve Sonu* (契丹国初兴本末) kitabında şu şekilde bahsedilmektedir: “efsanelere göre beyaz atlı bir kişi Tu nehrinin kıyılarından aşağıya doğru ilerlemiş, mavi boğalı arabaya binen bir kadın da Sarı nehir kıyılarından aşağıya doğru ilerlemiştir. Muyu dağında, suların birleştiği yerde karı koca olmuşlar ve böylece onların ilk ataları olmuşlardır.” Yukarıda

²⁰ 刘浦江《契丹族的历史记忆——以“青牛白马”说为中心》，《漆侠先生纪念文集》，河北大学出版社，2002年；收入氏著《松漠之间——辽金契丹女真史研究》，中华书局，2008年，第100页。

²¹ 田村实造：《中国征服王朝の研究》上册，京都大学东洋史研究会，1964年，第101页。

²² 范镇《东斋记事》卷五，中华书局，1980年，第43页。又见江少虞《宋朝事实类苑》卷七八“安边御寇”门引《东斋记事》，上海古籍出版社，1981年，1018—1019页；曾糙《类说》卷二二“灰牛白马”条引《东斋记事》（据该卷卷首目录以及抄撮自《东斋记事》的首条“朕有三条带”知其摘抄自《东斋记事》），《北京图书馆古籍珍本丛刊》影明天启六年刻本，第62册，第394页。《东都事略》卷一二三《辽国上》所载亦与此相同，台湾图书馆影宋本，1991年，第4册，第1894页。

kaydedilen farklı kaynaklardaki efsanelerde ilk Kidan kadını “tanrıça”, “kız”, “kadın” şeklinde kaydedilmiş olup, hiçbiri kadın imajı için net ve açıklayıcı olmayıp, belirsizdir. *Liao Tarihi* 71. cilt: *Kraliçe Taizu Chunqin Biyografisi*’nde (太祖淳钦皇后传) bu konuyla ilgili ilginç bir olay kaydedilmiştir: Kraliçe Chunqin “Eskiden Liao devletinde, Tu ırmağı gibi iki ırmağın birleştiği yerde, mavi boğaya binmiş bir kız aceleyle yoldan çekilmeye çalışırken birdenbire kaybolmuştur. Aradan çok geçmeden bu durum çocuk şarkılarına şu şekilde yansımış: mavi boğalı kadın, yoldan çekildi, efsanedeki kadın, mavi boğalı yer tanrısıdır”. Bu söylenti bize en az iki türlü mesaj bırakmaktadır. 1) “bir kız mavi boğalı arabaya binmiş” kaydı ile *Mavi Boğa ve Beyaz At* efsanesindeki mavi boğalı arabaya binen kız açıkça aynı kişidir, yani sekiz kabileden oluşan Kidanların ortak anasıdır. Kidan atalarının ülkesinde, Kraliçe Chunqin ile karşılaşan Kidanların anası, alelacele kraliçeden kaçınıyor. Bu oldukça ilgi çekici bir durumdur. Mavi boğaya binmiş kadının kraliçeden kaçınma eylemi sanki kraliçe Chunqin’in statüsünün Kidanların anasından daha yüksek bir mertebede olduğunu işaret ediyor gibi. Ama kraliçe Chunqin’in kökeni göz önünde bulundurulursa, gerçekler muhtemelen bu kadar basit olmayabilir. Kraliçe Chunqin Uygur kökenlidir, ama o belli derecede Kidanlaşmıştır, fakat onun kendi soyundan vaz geçmesi o kadar kolay değildi, dolayısıyla böyle bir hikaye uydurmuş ve Kidanların anasının saygısını kullanarak kendi mertebesini yükseltmek istemiş olabilir. Eğer kraliçe Chunqin Kidanların kendi kabilesinden çıkmış olsaydı doğal olarak mavi boğaya binmiş Kidan anası soyundan gelmiş olurdu ve böyle bir hikaye uydurmaya ihtiyaç duymazdı ayrıca atalara saygısızlık edilme riskini göze almak zorunda kalmazdı. Farklı bir söyleyişle, Uygur kökenli olan kraliçe Chunqin, kendi konumunu sağlama almak için böyle bir hikaye uydurmuş olabilir. 2) “Bu efsanede

bahsedilen kadın, mavi boğalı yer tanrısıdır” cümlesi özellikle mavi boğaya binmiş kadının yer tanrısı olduğuna vurgu yapmaktadır. Ama *Mavi Boğa ve Beyaz At* efsanesinin daha eski biçiminde “mavi boğalı kadın”ın “yer tanrısı” olabileceğine ait hiçbir işaret yoktur. Dahası sonraki devirlere ait mavi boğalı kadının yol verme hikayesinde de bununla ilgili doğrudan bir bağlantı yoktur. Sadece bu hikayenin sonunda, kaynağı belli olmayan bir atasözüyle ikisi arasında ilişki kurulmuştur. Bu durum bize mavi boğalı kadını yer tanrısı ile ilişkilendirme hikayesinin daha sonra ortaya çıkmış bir söylenti olduğunu göstermektedir. Bunlar ile ilişkili olan kelime (靉斡么 *nouwome*) kelimesi olup, bu kelimenin asıl anlamı “yer anası”dır ve yer tanrısını işaret etmektedir. Kelimenin ilk başlarda “kraliçe” anlamı yoktur. Fakat daha sonraları, mavi boğalı kadını yer tanrısı ile ilişkilendirme söylentisinden sonra, “kraliçe” anlamını kazanmış olmalıdır. “靉斡么” (*nouwome*, yer anası) kelimesinin kraliçenin yerine kullanılması da muhtemelen kraliçe Chunqin’in icadı olabilir. Durum böyle olunca, mavi boğalı kadının yol verme hikayesini tekrar gözden geçirmemiz gerekiyor. Eğer mavi boğalı kadın ile kraliçe Chunqin’in her ikisi de yer tanrısını gösteriyorsa, o zaman neden yol verme hikayesi bulunuyor? Yazara göre, kraliçe Chunqin, mavi boğalı kadının yol verme hikayesini kullanarak “靉斡么” (*nouwome*, yer anası) ifadesini kraliçe ile eşleştirmiştir ve bu şekilde kendisinin yeni yer tanrısı olduğunu ilan ederek, eski yer tanrısının yerine geçtiğini yani kendisinin yeni mavi boğalı kadın olduğunu vurgulamıştır.²³ Bu tarihten sonra kraliçe Chunqin ve onun akrabaları Liao devletinin mirasına sıkıca

²³ 契丹建国前后，青牛白马的故事应当经过了重新改造，被赋予了更多的政治文化内涵。青牛、白马的所有要素，竟然与《周易·说卦》（《十三经注疏》，中华书局，1980年，第94—95页）中乾为马、为天、为父（代指男性）以及坤为牛、为地、为母（代指女性）的说法完全吻合，除此之外，太祖称天皇帝、淳钦皇后称地皇后、太子倍称人皇王，也与《周易·系辞下》（《十三经注疏》，第90页）中的天地人三才有暗合之处。这一切很难让人相信仅仅是一个巧合。

tutunmuştur. Liao devletindeki Kidan halkı da kraliçeden dolayı özellikle “𐰽𐰺𐰍” (*nouwome*) kelimesini kullanmayı tercih etmiştir.

EK:

**KANG PENG'İN MAKALESİNE EK OLARAK KİDAN
YAZISIYLA TERKEN ÜZERİNE NOTLAR**

Daruuhan / 达如罕*
(Hohhot)

Beşinci sıradaki 天 karakteri “gök, tanrı” (天) anlamlarını içermektedir. Altıncı sıradaki 雨 *yuaŋ-ti-in* kelimesi ise 主王 kelimesinin ilgi durum eki olan 雨 in eklenmiş şeklidir ve “hükümdarın, imparatorun” (皇帝之) anlamını vermektedir. Bu iki kelime birlikte “gök imparatorun” (天皇帝之) anlamını kazanmaktadır. buradaki “Gök imparatoru” (天皇帝), Liao Hanedanı kurucusu (耶律阿保机) Yelu Abaoji'dir. Burada imparator ve imparatoriçe isimleri dile getirildiği için beşinci kelime 天'ın önünde boşluk bırakılarak saygı ifadesi olarak kullanılmıştır. Yedinci kelimenin anlamı henüz bilinmemektedir. Sekizinci sıradaki 百考 伏 *i-iau-n* kelimesini, bazı araştırmacılar, Moğolcada mevcut olan 行 *yabun* kelimesindeki ses ve anlam yakınlığına dayanarak, “行” (xing/hang) şeklinde açıklamaktadır. Dokuzuncu ve onuncu kelimelerdeki 穴券 土几 *nou-ə ? – k-ən* kelimesi “toprak ananın” anlamındadır ve Yelu Abaoji'nin (耶律阿保机) eşi kraliçe Shulu'yu (述律) gösterir. Yukarıdaki eserde “toprak ana” anlamında ifade edilen 穴券 土几 *nou-ə ? – k-ən*

* Dr., İç Moğolistan Üniversitesi (mezun), Kidan uzmanı; daruhan@163.com.

kelimesi, asla ^{土九} 和 yazılış biçiminde karşımıza çıkmamaktadır. ^和 和 ile ^公 n birbirine sesçe çok yakındır veya aynı kelimenin farklı yazılış biçimleri de olabilir. *Liao Tarihi, Resmî Devlet Sözlüğü*'nde aşağıdaki ifadeler yer almaktadır:

Türk kraliçelerine Kedun (可敦) denir,

Liao kraliçelerine Telijian (忒里蹇) denir

“*耨斡麼*” (*nouwome*) kelimesindeki “麼” ifadesi aynı zamanda “改gai” kelimesidir. *耨斡* ise “后土” (*hou tu*) yani “yer, toprak” demektir. “麼”, “ana” demektir.”.

Küçük Kidan yazısıyla yazılmış “*耨斡么*” (*nouwome*) kelimesi epey zamandır bilim dünyası tarafından bilinmektedir. Yani ^{六券丙} nou-ə muo kelimesinin başındaki ^{六券} nou-ə karakterleri “yer, toprak” anlamına gelmekte, sonraki karakter ^丙 muo ise “ana”, “eş, karı” anlamlarını taşımaktadır. Bu şekilde ^{六券丙} nou-ə muo kelimesinin düz çevrisi “yer anası” anlamındadır ve Liao hanedanı padişahlarından (yé lù ābǎo jī 耶律阿保机) Yelü Abaoji'nin eşi kraliçe (淳钦) Chunqin'i işaret etmektedir. *Liao Hanedanı Tarihi* kayıtlarından “忒里蹇” (*telijian*) kelimesinin Liao kraliçesi için kullanılan isim olduğunu öğrenebiliriz. Kang Peng'a (康鹏) (2016) göre ^{土九} -k-n kelimesi tam da *Liao Tarihi*'nde bahsedilen “忒里蹇” (*telijian*) kelimesidir. Buradaki ^土 işareti *ter* şeklinde tasarlanabilir, dolayısıyla ^{土九} kelimesi *terken* olarak okunabilir ve “kraliçe” anlamına gelir. Buradaki onuncu kelime ^{土九} ? -k-n ile metinde daha önce karşılaştığımız ^{土九} kelimesinin son işareti farklı olup, buradaki ^和 işareti *ən* sesine, ^公 işareti *n* sesine denk gelmektedir. Yazara göre eğer ^{土九} kelimesi ile ^{土九} kelimesi, her ikisi de “忒里蹇” (*telijian*) kelimesi olsaydı, o halde devamlı ^{六券蹇}

veya ^{土九}六券_和 kelime denkliği ile karşılaşmazdık. Çünkü bu iki birleşik kelimeyi doğrudan çevirmeye kalktığımızda “地忒里蹇” (*di telijian*) gibi anlamsız bir durum söz konusu olmaktadır. Bu sebeple “耨斡么” (*nouwome*) ve “忒里蹇” (*telijian*) ikilisi birleşik şekliyle değil de karşılıklı olarak “kraliçe” anlamını vermiş olmalıdır. Örneğin *Liao Tarihi, Resmî Devlet Sözlüğü*'nda “耨斡么” (*nouwome*) kelimesinin açıklaması şu şekilde yapılmıştır:

“耨斡麼” (*nouwome*) kelimesindeki “麼” ifadesi aynı zamanda “改gai” kelimesidir. 耨斡 ise “后土 hou tu yani yer, toprak demektir. “麼”, ana demektir.”.

Şimdi tekrar dokuzuncu ve onuncu kelimelerdeki ^{土九}六券_和 *nou-ə ? – k-ən* karakterlerine bakalım. Yazara göre ilgili kelime veya yukarıda bahsi geçen “耨斡改” (*nouwogai*) kelimesindeki ^{土九}六券_和 işaretleri “耨斡” (*nouwo*) ifadesine denk gelmektedir, diğer ^{土九}和_和 ?-k-n ifadesi de “改” kelimesine denk gelmektedir. “改” (*gai*) kelimesinin farklı dönemlerdeki okunuşları ise: ① *kpi* ② *kə* ③ *kai* şekillerindedir ve kelime içindeki ^{土九}几_和 şeklinin ses karşılığına denk gelmektedir. Bu durumda “么” (*me*) “改” (*gai*) olarak yazılabildiğine göre “改” (*gai*) kelimesinin anlamı da “ana” olmalıdır sonucuna varabiliriz. ^{土九}和_和 ?-k-ən kelimesi veya Moğolca “ana” anlamına gelen yakın sesli kelime ^{ᠬᠡ}exe ise ^{土九}和_和 ile veya ə sesi ile ifade edilirdi. İlgili kelimenin devamındaki anlam içeriğine bakınca, ^{土九}和_和 kelimesinin sonundaki ^{土九}和_和 işaretinin ilgi durum eki olması ihtimali düşünülebilir. Dolayısıyla ^{土九}六券_和 kelimesi “ yer anasının” anlamındadır ve ek aldıktan sonraki 11., 12. kelimeler, yani ^{土九}和_和 ^小伏_考 da “erkek kardeş” kelimeleridir.